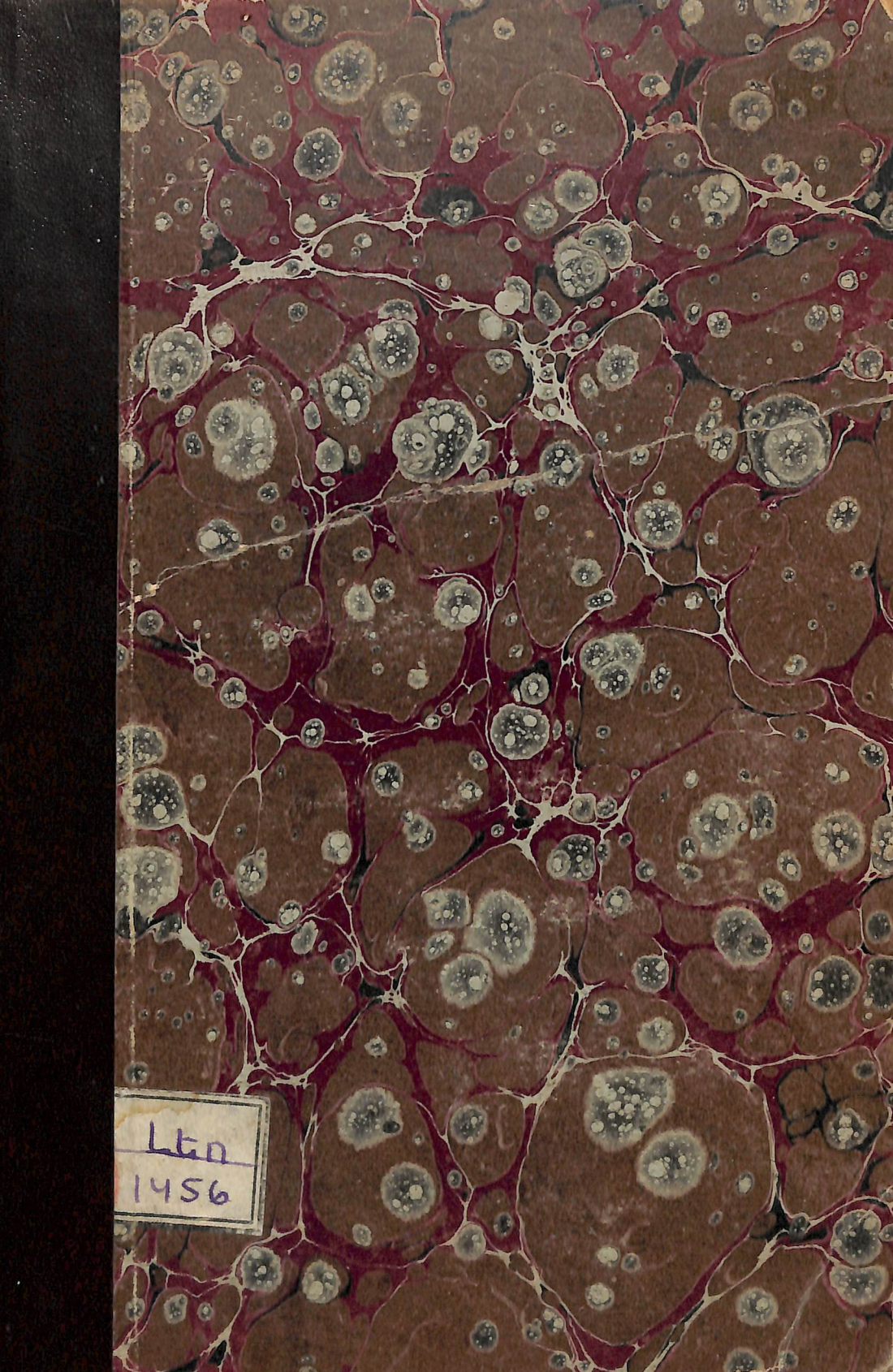

The image shows the front cover of a book. The cover is decorated with a marbled paper pattern. The pattern consists of large, irregular, dark brown or maroon-colored shapes that resemble cells or organic forms. These shapes are separated by a network of fine, white, vein-like lines. Within the larger brown shapes, there are numerous small, circular, light-colored (cream or off-white) spots, some of which have darker centers, giving the pattern a complex, almost cellular appearance. On the left side of the image, there is a dark, vertical strip representing the book's spine. In the lower-left corner of the cover, there is a small, rectangular, light-colored label with a thin black border. The label contains handwritten text in blue ink.

Ltn
1456

1999

43784-4-2.

« ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱԶՄԱՎԷՊ ՀԱՆԳԻՍԱՐԱՆԻ »

ԱՐԹԻՆ ՊԷՅ

ՆԱԽԱՐԱՐ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ի ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԷՀԵՄԷՏ ԱԼԻ ՓԱՇԱՅԻ

1800-1859

ԳՐԵՑ

ԵԱՔՈՒՊ ԱՐԹԻՆ ՓԱՇԱ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

28296-62

9

963

24. 1459

1456. 60

ԱՐԹԻՆ ՊԵՅ
Աշակերտի Պարիս (1826)

ԱՐԹԻՆ ՊԵՅ

ՆԱԽԱՐԱՐ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ի ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵՀԷՄԵՏ ԱԼԻ ՓԱՇԱՅԻ

1800-1859

...XO...

ՍՐԹԻՆ պէյ, որդի Սուքիաս Չրաքեանի, ծնաւ 'ի Կ. պոլիս յա-
մին 1800: Իւր հայրը, Մէհէմէտ Ալիի որդւոյն՝ Թոսուն փաշայի
վաճառականական և դրամական գործոց մատակարարութեան պաշ-
տոնն ունենալով, ստիպուեցաւ փաշային հրամանաւ անցնիլ և բնակիլ
յեզիպոսոս, յետ մահուան իշխանին՝ որ 1812ի միջոցները պատահեցաւ:
Յամին 1814 ընտանիքը 'ի Գահիրէ իւր քով կանչեց: Արթին պէյ, յեզիպ-
ոսոս հասնելուն պէս, արդէն տեղեակ լինելով հայերենի՝ իւր մայրենի լե-
զուին, թուրքերենի և իտալերենի, զորս ուսած էր 'ի Կ. պոլիս՝ զպրոցի
մէջ, օգնական եղաւ իւր հօր սեղանաւորութեան և վաճառականութեան գոր-
ծոց մէջ, զորս կը կատարէր 'ի հաշիւ Թոսուն փաշայի Պաշտօնարանին:

Արթին պէյ այս կերպով՝ հազիւ թէ Գահիրէ հասաւ՝ մեծ փաշային հետ
ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտաւ, որ իւր թոռան՝ Թոսուն փաշայի միակ
որդւոյն՝ Աբբաս փաշայի ընչից մատակարարութեամբ կը զբաղէր:

Քանի մի տարի վերջ (1818) Մէհէմէտ Ալի վարժարան մի բացաւ, յատ-
կապէս Աբբաս իշխանին կրթութեան և ուսմանց համար սահմանեալ, ուր
դրաւ 'ի միասին մի քանի տղայք ևս իբրեւ իւր թոռան դասընկեր: Արթին
պէյ՝ ըստ որոշման Փաշային՝ վերոյիշեալ աշակերտաց թուէն եղաւ, ինչպէս
նաև իւր եղբայրը Խոսրով պէյ:

Արթին պէյ այնպէս փայլեցաւ իւր ընկերաց մէջ ջանասիրութեամբ, սրա-
մտութեամբ և արեւելեան գրականութեան մէջ ըրած յառաջադիմութեամբ, որ
քաղաքական կարգի մէջ Ռիշպպէյի Խաւիսէ (զօրապետ) աստիճանը ընդու-
նեցաւ, Մէհէմէտ Ալիի վարժարանին ըրած առաջին այցելութեան:

Երբ իշխանը թողուց վերոյիշեալ վարժարանը, Արթին պէյ և իւր եղբայրը
Խոսրով պէյ փոխադրուեցան իրենց ուսումնականաց հետ Քասր-էլ-Այնի կո-
չուած վարժարանը յամին 1825:

1826ին երկուքն այլ որոշուեցան երթալ այն քառասուն աշակերտաց հետ՝ զորս Մեծ Փաշայն կը զրկէր 'ի Գաղղիա, առաջնորդութեամբ Պ. Յոմարդի (3 ապրիլ)։

Արթին պէյ ուսաւ 'ի Պարիս քաղաքական և ելեմտից տնտեսութիւն, վարչական՝ վաճառականական և համագային օրէնք, ընդ տեսչութեամբ Պ. Յոմարդի և Մակկարէլ ուսուցչի։

Ինքը և իւր եղբայրն մասնաւորապէս Պ. Գուբոյի խնամոց յանձնուած էին, որ հիմնադիրն էր Շապտալ վարժարանին 'ի Պարիս։

Այս զանազան անձանց առաջնորդութեամբ՝ Արթին պէյ կրցաւ շատ կարեւոր ուսումներ ընել, օգտուելով իւր ուսուցչաց և առաջնորդաց դասերէն և օրինակներէն։

Յեգիպտոս դարձաւ 1834 տարւոյն սեպտեմբեր 14ին։ Հայրը մեռեր էր, իսկ մայրը և քոյրը՝ Մէհէմէտ Ալիի սահմանած թոշակով կ'ապրէին։

Փաշան պատերազմի Պաշտօնարանին մէջ դրաւ զինքը, Սադ-գօլ-Աղասը (զօրապետի օգնական) աստիճանով, և իւր եղբայրը Խոսրով պէյ իրեն քով առաւ։

Արթին պէյ նոյն ժամանակէն սկսաւ դադղիւրէն պատերազմական արուեստի և վարչութեան գրքերը թուրքերէն թարգմանել։ Յայտնի է թէ նոյն ժամանակները թուրքերէնը կառավարութեան պաշտօնական լեզուն էր, և սովորաբար սա կը գործածուէր բանակին սպայից մէջ։

Յամին 1835, Արթին պէյի յանձնուեցաւ Տնտեսութեան և Թարգմանութեան վարժարանին տեսչութիւնը, զոր Մէհէմէտ Ալի փաշայն Գահիրէի Միջնաբերդին մէջ հաստատեց։

Նոյն տարւոյն մէջ իրեն յանձնուեցաւ կազմակերպելու ճարտարապետաց վարժարանը, որ փոխադրուեցաւ 'ի Պուլաք, մեծ Փաշայի որդւոյն՝ Իսմայէլ պէյի պալատան մէջ, որ և Բազմաթոռնոսից Դպրոց կոչուեցաւ։

Վեց ամիս վերջը, մեծ Փաշան սոյն վարժարանի տնօրէնակիր Տեսուչ դրաւ Եռսուֆ Հեքէքեան պէյը. իսկ Արթին պէյ պատերազմի Պաշտօնարանին մէջ մտաւ դարձեալ և Միջնաբերդի վարժարանին տեսչութիւնը նորէն ձեռք առաւ, հազարապետի աստիճանով. յետոյ այս առթիւ անուանեցաւ անդամ մեծ Ժողովոյն (Ժողով Պետութեան)։

Այս Ժողովոյն մէջ է որ Արթին պէյ նշանաւոր եղաւ բազմաթիւ երիտասարդ ընկերակցաց մէջ, ինչպէս են Ապտի պէյ՝ որդի Քէհեա Հապիպ Էֆէն տիի (ներքին գործոց նախարար), Մուխթար պէյ, Մամուք Մէհէմէտ-Ալի փաշայն (պատերազմի նախարար) և այլ երիտասարդք. բոլորն այլ հակառակք Ենիշէրեաց և Մամուքաց հին ոգւով լցուած յետագիմական կողման։

Սոյն պարագայից մէջ այնպիսի արտաքոյ կարգի ազդեցութիւն մի ցոյց տուաւ և գործերու այնպիսի հմտութիւն, որ մեծ Փաշան Ժողովոյն օր և է գործը կ'առաջարկէր՝ Արթին պէյի կարծիքը խմանալու համար։

Եւ որպէս զի վերոյիշեալ հակառակ կուսակցութեան արգելներուն յաղթէ՝ և իւր տիրոջ շահուն և պատուոյն ծառայէ, թուրքերէն թարգմանեց ամբողջ գլուխ-

ներ և նոյն իսկ բովանդակ գրքեր՝ որոնք իրենց Ժողովոյն վերաբերող վարչական խնդրոց վրայ կը ճառէին։

Կ'ընթեռնուր այս թարգմանութիւնները Մէհէմէտ Ալի փաշայի, որ այս կերպով կը տեղեկանայր վարչական օրէնագիտութեան սկզբունքներու, որոնց համեմատ կ'ընէին այն երիտասարդներն իրենց որոշումները, և գիտնալով պատճառը՝ կը հաւանէր անոնց տեսութեան կերպին։

Այս ընթերցմունք՝ զորս Մէհէմէտ Ալի շատ կ'ախորժէր իբր շահեկան և զբօսեցուցիչ իրեն, Եգիպտոսի տնտեսական կազմակերպութեան շատ օգտակար եղան։

1836ին միջոցները, բազմաթիւ զբաղմունք նիւթական ժամանակ չթողով Արթին պէյի՝ լաւ կատարելու համար այնքան սկսուած գործերը, առաջարկեց իւր տիրոջ, որ և ընդունելի եղաւ, որ բաց 'ի մեծ Ժողովէն՝ կազմուի ուրիշ Յանձնաժողով մի ևս, որուն յատուկ գործը պիտի լինէր դպրոցաց և վարժարանաց հաստատութեան վրայ հսկել, և նոցա նիւթական և մանկավարժական ուղղութեան ուշ դնել։

Սոյն Յանձնաժողովը՝ յետ աւարտելու իրեն յանձնուած գործը, միացաւ հասարակաց Կրթութեան Պաշտօնարանին հետ՝ զոր մեծ Փաշան հաստատեց, նոյն ժամանակի պատերազմի նախարարին՝ Մուխթար պէյի վարչութեան ներքեւ։

Արթին պէյ յաջողութեամբ կատարելով բոլոր իրեն յանձնուած գործերը 'ի մեծ գոհութիւն իւր տիրոջ, նորա վստահութիւնը բոլորովին յինքն գրաւեց՝ իրեն հետ ունեցած ուղղակի և շարունակեալ յարաբերութեանց մէջ. ուստի Մէհէմէտ Ալի փաշա, երբ 1839ին իւր առաջին թարգման-քարտուղարը մեռաւ՝ Կարապետ պէյ Նուպար, աչքը դարձուց Արթին պէյի վրայ, և անուանեց զինքը առաջին թարգման-քարտուղար և գլուխ իւր Պաշտօնարանին, Միւրալայի (գնդապետ) աստիճանով։

Իսկ իւր Խոսրով պէյ եղբայրը երկրորդ քարտուղար անուանեցաւ։ Հազիւ թէ Արթին պէյ Փաշայի Պաշտօնարանին գլուխ անցաւ, այնպէս կազմակերպեց զայն, որ Մէհէմէտ Ալիի յանձնած կարեւոր և բազմապատիկ գործերը կրցաւ յաջողութեամբ կատարել։

Յիւրաւի Փաշայի Պաշտօնարանին կը պատկանէր թէ ներքին և թէ արտաքին ամենակարեւոր գործերը կատարել։ Պաղղիւրէն լեզուով կը թղթակցէր Եւրոպայի ամենայն տէրութեանց հետ, ինչպէս նաև նոցա 'ի Կ. պոլիս գլուխուած դեսպանաց և յեգիպտոս եղած հիւպատոսաց հետ։ Իսկ բարձրագոյն Դրան և Եգիպտոսի մեծամեծ պաշտօնակալաց հետ ունեցած թղթակցութիւնք թուրքերէն լեզուով էին, թէ և արաբերէնը նոյն ժամանակէն սկսաւ գործածուիլ տնտեսական և ելեմտական յարաբերութեանց մէջ Փաշայի Պաշտօնարանէն սկսեալ։

Այսուրոց աշխարհին երկրորդ պատերազմի ժամանակ, Արթին պէյ իւր ունեցած գրից, պաշտամանց կարեւորութեան և իւր տիրոջ ունեցած լիուրի-

վատահոլութեան համար, քաղաքական ամենայն դիպուածոց հոգին դարձեր էր (1839—1841):

1841ին Արթին պէյ պատգամաւոր գնաց 'ի Պարիս և 'ի Լոնդրա՝ Մէհէմէտ Ալիի կողմանէ: Այս ժամանակներս է որ ծանօթացաւ նա Գաղղիոյ և Անգղիոյ բոլոր նշանաւոր պետական մարդոց հետ, ինչպէս էին՝ Թիեռ, Գիլլ, լորդ Պալմերստոն, լորդ Ուելլինգտոն, որոց հետ ունեցած բարեկամական յարաբերութիւնները պահեց մինչև ցմահ:

Նոյն պատգամաւորութեան միջոց Մէհէմէտ Ալիի հետ իրեն ունեցած թղթակցութիւնը կը վկայեն, թէ այն աշխարհներուն իշխանք և երևելի քաղաքագէտ մարդիկ՝ ինչպէս կը յարգէին և համարումն ունէին Եգիպտոսի վերանորոգչին վրայ¹:

Այդ թղթակցութիւնը օգտակարք եղան դարձեալ Մէհէմէտ Ալիի, տեղեկացնելով զինքը՝ թէ ինչ կը մտածեն իրեն նկատմամբ Եւրոպիոյ պետութիւնք և քաղաքագէտք, իւր պատմութեան այն վտանգաւոր ժամանակին մէջ: Նոյնպէս այս պատգամաւորութեան միջոց ի Պարիս՝ Արթին պէյ բարեկամացաւ Ռէշիտ փաշայի հետ, որ նոյն ժամանակ Սուլթան Ապտիւլ-Մէհմետի դեսպանն էր Գաղղիացոց Լուզուիկ-Փիլիպ թագաւորին քով, և յետոյ մեծ-եպարքոս եղաւ, և այդ բարեկամութիւնն երթալով աւելի ևս մտերմական եղաւ և տեւեց մինչև վերջը: Իրեն միջնորդութեամբ կրցաւ Արթին պէյ հաշտեցնել իւր տէրը Մէհէմէտ Ալի՝ Սուլթան Ապտիւլ-Մէհմետի հետ, որով դիւրացուց ևս նորա որդւոյն Սայիտ փաշայի ուղեւորութիւնը 'ի Վ. պոլիս, և յետոյ յամին 1845 նոյն իսկ Մէհէմէտ Ալիի երթը դէպ 'ի նոյն մայրաքաղաքը:

Յամին 1844, Արթին պէյ ֆերիքի աստիճանով արտաքին գործոց և վաճառականութեան նախարար անուանեցաւ՝ փոխանակ Պօղոս պէյի, որ նոյն տարւոյն յունուար ամսոյն մէջ վախճաներ էր:

Այսպիսի բարձր դրից և քաղաքագիտական ամենափափուկ պարագայից մէջ, կրցաւ նա Եգիպտոսի միջէն վերցընել վաճառականութեան մենավաճառը և աւելի ազատ դրութեան մէջ դնել: Կրցաւ նա դարձեալ ճարտարութեամբ և խոհեմութեամբ ջնջել աստիճանաբար այն ընդհանուր դարձած մենավաճառը, որ թէ և անցելոյն մէջ շատ ծառայութիւններ մատուցած էր, սակայն նոյն ժամանակները մեծամեծ արգելներ կը դնէր վաճառականութեան, որով Եգիպտոսի և իւր կառավարութեան շահուց վնաս կ'ըլլար:

1. Այս միջոցներու էր որ Մէհէմէտ Ալիի բազմապաղ յորդին՝ իսլամիստ փաշա՝ ընդարձակէր էր հօրը իշխանութեան սահմանները, և զոր Գաղղիա դիտեր էր համակրանք, որովհետեւ 'ի Գաղղիա ուսեալ երիտասարդք՝ յորս մանաւանդ հայազգիք՝ կարեւոր դեր կ'ունենային Եգիպտոսի յառաջադիմական ընթացից մէջ: Արդէն Բ. Գրան հետ եղած հաշտութեան և պայմանաց մէջ մեծ յաջողակութիւն և խորագէտ հանճար ցուցեր էր, ըստ վկայելոյ եւրոպական լրագրաց ժամանակին, Պօղոս Պէյը՝ պաշտօնեայ արտաքին գործոց, և որուն մահուամբ նոյն պաշտօնը յանձնուեցաւ Արթին պէյի:

ԱՐԹԻՆ ՊԵՅ

Նախարար արտաքին գործոց և վաճառականութեան (1852)

Այս առաջին փորձերուս արդիւնքն եղաւ հետզհետէ աճող զարգացում մը՝ դուրս հանուած և ներս բերուած վաճառուց, որք քաջալերեցին զՄէհէմէտ Ալի շարունակելու միշտ վաճառականական այս ազատ քաղաքականութիւնը:

Սոյն միջոցին Արթին պէյի մեծապէս նպաստեց իւր եղբայրը Խոսրով պէյ, որ իրեն տեղ առաջին քարտուղար — Թարգման և մեծ Փոխարքային Պաշտօնարանին գլուխ եղած էր:

Այս կարևոր բարենորոգութեամբք, որոնք վաճառականութեան դիւրութիւն և առևտրական գործառնութեանց մղում մը տուին, թէ Եգիպտոսի և թէ Եւրոպայի մէջ գտնուող բոլոր վաճառականական ընկերութեանց և անձանց համակրութիւնը առ ինքն ձգեց Արթին պէյ: Գարձեալ մեծ արժանիք ունեցաւ իր ըրած լուրջ բարենորոգութեանց համար՝ ելեմտից հաշուակալութեան մասին, զոր ուրիշ մասնական պաշտօններու հաշուակալութեանց հետ կապեց՝ յարմարցուց, ինչպէս են՝ մաքսատանց, անցագիրներու, օգային հեռագրաց, թղթատարութեանց, վաճառականութեան ատեաններու, և Եւրոպայի մէջ եղած եգիպտացի ուսանողաց դպրոցական ծախուց մատակարարութիւնք:

Դէպ ի Հնդկաստան գնացող ճանապարհորդք և թղթատարք նոյն ժամանակ շոգենաւով կ'երթային Մահմուտիէ ջրանցքէն և Նեղոսէն մինչև ի Գահիրէ, և յետոյ անտի մինչև Սուէզ կառքով և կարաւանով:

Շոգենաւք, և ուղեւորաց և թղթատարաց փոխադրութեան համար սահմանուած կահք՝ անգղիական ընկերութեան մի կը վերաբերէին, որ սոյն ծառայութիւնը 1825էն ի վեր կը կատարէր դաշնադրութեան մի զօրութեամբ, որ ամէն տասը տարի կը նորոգուէր:

Յամին 1845, Պենինսուլար շոգենաւներու զօրաւոր ընկերութիւնը սկսաւ հետամուտ ըլլալ՝ որ Եգիպտոս գտնուած փոխադրիչ ընկերութեան տեղը անցնի, որուն Փոխարքային հետ ըրած դաշնադրութեան տասնամեայ պայմանաժամն աւարտելու մօտ էր:

Արթին պէյ գուշակելով թէ ի՛նչ անպատեհութիւնք կրնային յառաջ գալ ապագային մէջ այս փոխանակութեամբ, յորդորեց իւր տէրը որ ետ առնուայն տուած արտունութիւնը, և նոյն ինքն Պետութիւնը ընէ այդ ծառայութիւնը: Եւ յիշուի, Մէհէմէտ Ալի 1846ին սկիզբները բնիկ տեղացիներէն կազմեց փոխադրութեան ընկերութիւնը, որ փութով բովանդակ Եւրոպիոյ մէջ հոշակուեցաւ իւր կարգաւորութեամբ, իրեն մատուցած դիւրութեամբք և նոյն իսկ չքեղութեամբ, Ապտէրահման Ռուտի փաշային ճարտար առաջնորդութեան ներքեւ, որ նոյն միջոց պարզ հազարապետ և ընդհանուր տեսուչ էր նոյն ընկերութեան:

1848ին յուլիս ամսոյն, Մէհէմէտ Ալի փաշա, բժիշկներուն խորհրդով ճանապարհորդութիւն մ'ըրաւ յԵւրոպա, ջղային հիւանդութենէն առողջանալու համար՝ որ շատ կը նեղէր զինքը: Արթին պէյ ընկերացաւ իրեն սոյն ուղեւորութեան միջոց, բայց քիչ վերջը դժբախտաբար ստիպուեցաւ Եգիպտոս դարձնել զինքը՝ զուրկ ի բանավարութենէ:

Մինչև մահը, որ 1849ին օգոստոս 2ին պատահեցաւ՝ Ռասէլ-Թին պալատին մէջ, մեծ Փոխարքան կը ճանաչէր զԱրթին պէյ, մինչ սա իւր սուփորական յարգանքը և տեսութիւնը ընելու կ'երթար անոր յաջորդաց յայտնի հրամանաւ։ Սոյն տեսութեանց մէջ Մէհմէտ Ալի փաշա կը խօսակցէր իւր հաւատարիմ պաշտօնէին հետ անցեալ դիպուածոց եւ իրաց վերայ։

Իպրահիմ փաշայի եռամսեայ թագաւորութեան միջոց, Արթին պէյ պահեց իւր նախկին դերքը և պաշտօնը¹ (1848)։

Իպրահիմ փաշայի մահուընէն վերջը, Աբբաս փաշա Եգիպտոսի փոխարքայ ըլլալով, Արթին պէյ մնաց նախ իւր պաշտօնին մէջ։ Շատ անգամ Կ. պոլիս դեսպանութեան զրկուեցաւ, ուր շատ նշանաւոր անձանց հետ ծանօթանալով, զխաւորապէս Ռէշիտ փաշայի հետ, որ իրեն մտերիմ բարեկամն էր, կրցաւ իրեն յանձնուած գործերը յաջողութեամբ կատարել։

Ի Կ. պոլիս կատարած վերջին դեսպանութեան ժամանակ, ընդունեցաւ Սուլթանէն քաղաքական ամենէն աւելի բարձր աստիճանը՝ որ կրնար տրուիլ քրիստոնէայ հպատակի մը, այն է՝ քիչքպէյ Պաշա (1849)։

Յամին 1850 Արթին պէյ ստիպուեցաւ ելնել Եգիպտոսէ, ինչպէս ուրիշ բարձրաստիճան պաշտօնեայք, որք ծառայեր էին Մէհմէտ Ալի փաշայի, ինչպէս էին՝ Քեամիլ փաշա, Սամի փաշա և իւր եղբայրը Պաքի պէյ, Շէրիֆ փաշա, Խանի փաշա և այլ շատեր, որք ստիպուեցան հետզհետէ կամայ կամ բռնի թողուլ իրենց երկիրը, ուր ապրիլը դժուարին կը թուէր իրենց։

Արթին պէյ ապաստանեցաւ ի Կ. պոլիս, ինչպէս նաև բազումք ի բարձր պաշտօնէից և Փոխարքային ընտանիքէն մի քանի իշխաններ։

Յամին 1852 Արթին պէյ Պարիս գնաց իւր որդւոց դաստիարակութեան վրայ հսկելու համար։ Աքսորանաց մէջ մնաց Աբբաս փաշայի բովանդակ իշխանութեան միջոց²։

1. Իպրահիմ փաշա, որ դարուս Օսմանեան պատմութեան նշանաւոր զօրավարներէն մին կը համարուի, իւր չորը մոտաւոր հիւանդութեան ժամանակ ինքը կառավարել ըլլալով Եգիպտոսի, ի մօտոյ դիտեր և յարգէր Եր Արթին պէյի յատկութիւնքը և հաւատարմութիւնը։ Նոյն համարումը և համակրութիւնը շարունակեց իւր չորը Մէհմէտ Ալիի՝ մահուընէն վերջն ալ։ Բայց, Իպրահիմ փաշա շատ կարճատև իշխանութիւն մ'ունեցաւ. արդէն 1846ին իւր վրայ տեսնուեւ էին թոքախտի նշանները, որոյ համար ի Գաղղիա Վէնէնէ ջրերը գնաց։ Ի Պարիս չքիչ ընդունելութիւն մ'ըրաւ իրեն Լուգուէի-Փիլիպ։ Ի դարձին յԵգիպտոս՝ անողորհ հիւանդութիւնը յառաջիւր էր, և մեռաւ յամին 1848։

Ծ. ԽԺԲ.

2. Իպրահիմ փաշայի մահուընէն վերջը, իւր յաջորդին Աբբաս փաշայի ժամանակը միշտ տեւեց պալատական դժուարութիւն մը և կուսակցութիւն, ոմանք քան զԱբբաս նախամեծար ուղեւով համարել զՄոհամմէտ Սայիտ, չորրորդ որդի Մէհմէտ Ալիի։ Սայիտ փաշայի կողմը կը համարուէր նաև իսմայիլ փաշա, յետոյ խոխով և յաջորդ Սայիտի, որ ի Գաղղիա կը հրահանգուէր Սպայակուտի վարժարանին մէջ, և 1849ին հասնելով յԵգիպտոս՝ իշխանաց Կոստանի-Բէյի գլխաւոր անձերէն մին կը համարուէր։ Այս պալատան համակրութեանց մէջ շատերը կասկածաւոր համարուեցան, և բարձրաստիճան անձինք կամ գործէ քաջուեցան և կամ բռնադատուեցան հեռանալ յօտարութիւն՝ ամբողջ Աբբաս փաշայի փոխարքայութեան ժամանակ, որ տեւեց մինչև 1856։

Սայիտ փաշայի գահահալութեամբ (1854)՝ յԵգիպտոս վերադարձաւ նա նորա հրամանաւ։

Հազիւ թէ հասաւ, Սայիտ փաշա իրեն յանձնեց դարձեալ իւր նախկին պաշտօնը. բայց Արթին պէյ տեսնելով թէ կարելի չէր իւր ունեցած դերքով բոլորովին ազատ կերպով ծառայել Փոխարքային, հրաժարեցաւ պաշտօնէն և անուանեցաւ սարգաթար՝ Նախարար՝ առանց պաշտօնավարութեան, և ներքին խորհրդական Փոխարքայի, և այդ պաշտօնը պահեց մինչև իւր մահը։

Սայիտ փաշայի իշխանութեան առաջին տարիները և մինչև 1857 թուականը, Արթին պէյ իւր բոլոր զօրութեամբ ընդդիմացաւ Պ. Լըսէպսի ծրագրին և դիտաւորութեան, Սուէզի պարանոցի բացման արտօնութիւնը ընդունելուն¹։

Մուստաֆա Ֆազիլ փաշա իշխանն, եղբորորդի Փոխարքային, Արթին պէյի գաղափարակից ըլլալով և այս ծրագրին դէմ անոր հանած առարկութեանց և դժուարութեանց արժեքը ճանչնալով, պաշտպանեց զայն իւր զօրաւոր ազդեցութեամբ Փոխարքային առջև։

Անոնց ջանից հակառակ՝ Պ. Լըսէպս դատը վաստակեցաւ Փոխարքային առջև՝ շնորհիւ Նապոլէոն Գ. կայսեր և իւր Մոռնի պաշտօնէին օգնութեան և զօրաւոր պաշտպանութեան։

Իշխանն Մուստաֆա փաշա և Արթին պէյ ստիպուեցան թողուլ զԵգիպտոս, Փոխարքային հրամանաւ։ Առաջինն գնաց ի Կ. պոլիս, իսկ երկրորդն մեկնեցաւ ի Պարիս (1857)։

Քանի մ'ամիս յետոյ երկուքն այլ ետ կանչուեցան։ Սուէզի պարանոցին պեղումը արդէն զօրութեամբ կատարուած գործ մ'էր և ընկերութիւն մը կը կազմուէր նոյն նպատակաւ, ընդդէմ Բ. Գրան վճռոյն և առանց անոր հաւանութեան։

Արթին պէյ մեռաւ յամին 1859 փետրուար ամսոյն 59 տարեկան՝ ի Գահիրէ, ուր թաղուած է կաթողիկէայ Հայոց գերեզմանատան մէջ, ի հին-Գահիրէ։

1. Արթին Պէյի ընդդիմութիւնը նախատես և բարձրագոյն շահերու մտածութիւնէ յառաջ կու գայր, որ միանգամայն կը յայտնէ մեզ իւր քաղաքագէտ և սուր միտքը։ Եւ սակայն ինքը միայն չէր այս ընդդիմութեան մէջ, այլ ուրիշ քաղաքագէտք ևս՝ բարեկամք Օսմանեան պետութեան։ Բաւական ըլլայ մեզ յիշել, որ երբ աշխարհագէտ երկրաչափն Փերդինանտ Լըսէպս Լոնդոն գնաց՝ Սուէզի ջրանցքի բացման խորհուրդը և յղացած ծրագիրը յայտնելու լորդ Պալմերստոնի և անգլիական ազգին, իւր առաջարկը շատ ցրտութեամբ ընդունելի եղաւ։ Լորդ Պալմերստոն յայտնապէս ծանոյց թէ Անգլիոյ կառավարութիւնը բոլորովին հակառակ էր այդ խորհուրդոյն, որովհետեւ այդ ջրանցքը բաժնելով զԵգիպտոս Օսմանեան պետութեան ամբողջութեանէն, միշտ վտանգ մ'էր իրական բաժանման, որուն մեծապէս հակառակ կը ցուցնէր ինքզինքը յայնժամ Անգլիա։ Լորդ Պալմերստոնի և Արթին պէյի այս երկիւղը թէ սրբափ բաւաւոր էր և կարեւոր, ժամանակը պէտք է ուսուցանէ։ Բաց աստի՛ Արթին պէյ դիտէր թէ այդ ջրանցքին ծախուց բաւական չէր միայն Եգիպտոս և Օսմանեան պետութիւնը, հետեւաբար հարկ պիտի լինէր դիմել օտարաց, և պարտատեարք կարող չէին արեւօք միշտ պահանջներ ունենալ։ Իւր ընդդիմութիւնը ուսումնական և վաճառականական մասամբ չէր, այլ ուրիշ բարձրագոյն տեսակէտներու համար։

Ծան. ԽԺԲ.

Արթին պէյ 1840ին ամուսնացեր էր իւր հօրեղբօր դստեր Զրաքեան Կատարինէի հետ: Երկու որդի ունեցաւ, յորոց մին է՝ Եագուպ Արթին փաշա, հաստատուած յԵգիպտոս, ծնեալ ի Գահիրէ յամին 1842, և կրտսերն՝ Եուսուֆ Արթին պէյ, ծնեալ յԱղեքսանդրիա յամին 1844, և 1876էն ի վեր Հընդկաստանի մէջ հաստատուած:

Արթին պէյ թուրքերէն լեզուով շատ երկասիրութիւններ ունի՝ ելեւմտական նիւթոց վերայ գրուած, և ուրիշ գաղղիներէնէ թարգմանուած գրքեր, որոնք նոյնպէս ելեւմտական և զինուորական արուեստի վերաբերեալ նիւթեր են: Բոլոր այս երկասիրութիւնք տպուած են ի Պուլաք առանց հեղինակին և թարգմանչին անուան:

Դարձեալ գաղղիներէն լեզուաւ գրած է քանի մի տեղեկագրեր կամ ծանօթութիւններ Պարիսու Ասիական ընկերութեան և ուրիշ գաղղիական ուսումնաթերթերու համար:

Անգրագէտ տիրով մը ծառայելով, և ստիպուած լինելով ներկայացնել աւոր գաղղիներէն և իտալերէնէ ըրած թարգմանութիւնները, ինչպէս նաև իրենյանձնուած գործոց և պաշտամանց տեղեկագրերը յստակ լեզուով և պայծառ ու կտրուկ ոճով, առաջին ինքն եղաւ՝ որ թրքական և արաբական գրութեանց մէջ լեզուի պարզութիւն և համառօտութիւն մտուց, որոնց վրայ կը զմայլէր նա գաղղիներէն նոյն տեսակ գրութեանց մէջ:

Սոյն փոփոխութիւնն թուրքերէն և արաբերէն ելեւմտական գրութեանց ոճոյն, որ մինչև նոյն ատեն ընդհանրապէս ճապաղ և ուռուցիկ կերպ մ'ունէր, միևնոյն այլաբանական դարձումներով և աւելորդ նրբութիւններով խճողուած, այնպիսի ուժգին հակառակութիւն մի կրեց, որ առանց Մէհմէտ Ալիի ազդու և բացարձակ կամաց, որ հրամայեց գործադրել նոյն ոճը՝ ճանշնալով անոր օգտակարութիւնը, շատ հաւանական է թէ Արթին պէյ պիտի չի յաջողէր ըրած փորձին մէջ: Միւս կողմանէ այնչափ տիրացած էր հին սովորութիւնը, որ Իպրահիմ փաշայի մահուամբ մէկդի թողուեցաւ այս նոր ոճը, մինչև որ Սայիտ փաշայի գահակալութեամբ վերստին սկսաւ գործածուիլ: Անկէ վերջը մինչև մեր օրերը միշտ գործածութեան մէջ է, և հետզհետէ կատարեալագործուելու և զարգանալու հետ է՝ պաշտօնական տեղեկագիրներու համար յատուկ՝ պարզ և յստակ լեզու մի կազմելու, ինչպէս կը գործածուի Եւրոպայի մէջ:

Ինչպէս ըսինք յառաջ, Արթին պէյ քաղաքականին մէջ պաշայի աստիճանը և զինուորականին մէջ ֆէրիքի աստիճանն ունէր:

Ունէր դարձեալ շքանշաններ, ադամանդակու Նիշան Իֆթիխար՝ զոր Սուլթան Մահմուտ հաստատեր էր, Գաղղիոյ՝ Պատուոյ Լեգէոնին Հրամանատար էր, Նէպոլէոյ՝ Ա. Փրանկիսկոսի Մեծ Ժապաւէն, Պորտուգալի՝ Քրիստոսի կարգին Մեծ Ժապաւէն, Հոլլմայ՝ Մեծին Գրիգորի Հրամանատար, Պրուսիոյ՝ Կարմիր Արծաթ, և Ռուսիոյ՝ ադամանդակու Ս. Աննայի Հրամանատար, ևն:

8/10 54

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0109828

